

36. Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2003 – 2004 рр. / О.П. Моця // Археологічні дослідження в Україні 2003 – 2004 рр.: Збірка наук. праць. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 234.
37. Моця О.П., Скороход В.М., Ситий Ю.М. Оборонні споруди Виповзівського городища / О.П. Моця // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.: Научный ежегодник. – Чернигов, 2012. – С. 60 – 65.
38. Новик Т.Г. Редківське городище / Т.Г. Новик // Сіверщина в історії України: Збірник наук. праць. Матеріали сьомої наук.-прак. конф. – Суми, 2008. – С. 17 – 19.
39. Ситий Ю., Бондар О., Коваленко В., Коротя О., Кравченко О., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Осадчий Є., Сита Л., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2008 р. / Ю. Ситий // НА ІА НАНУ. – № 2008/125. – Т. 1 Дослідження на Литовському Замку. – С. 50 – 52.
40. Сытый Ю.Н. Укрепления древнерусского Чернигова / Ю.Н. Сытый // Русь в IX – XII веках. Общество, государство, культура. – М.; Вологда, 2014. – С. 193 – 201.
41. Черненко О.Є., Казаков А.Л., Кедун І.С. Дослідження Новгород-Сіверського монастиря в 2004 р. / О.Є. Черненко // Археологічні дослідження в Україні 2004 – 2005 рр.: Збірка наук. праць. – К., 2006. – Вип. 8. – С. 52 – 54.
42. Черненко Е.Е., Новик Т.Г. Исследования гидротехнического сооружения XVII – XVIII ст. на территории Черниговской крепости / Е.Е. Черненко // Русский сборник. – Брянск, 2009. – Вып. 5. – С. 98 – 102.
43. Шекун А.В., Жаров Г.В. К вопросу о юго-восточной границе ареала милоградских памятников: (по материалам разведки на Черниговщине) / А.В. Шекун // Гомельщина: археология, история, памятники. Секция археологии и нумизматики: Тезисы докл. второй Гомельской обл. науч. конф. по истор. краеведению. – Гомель, 1991. – С. 19 – 22.

Анатолій Трембіцький

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,

заступник директора з наукової роботи

Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»

м.Хмельницький

АРХЕОЛОГІЧНА РЕКОГНОСЦІРОВКА КОСТЯ КРЖЕМІНСЬКОГО ПО БЕРЕГАХ РІЧКИ ЖВАНЧИК У 1929 Р.

У статті розкрито життєві шляхи та охарактеризовано маловідому археологічну рекогносцировку українського художника, архітектора, реставратора, музеєзнавця та археолога Костя Кржемінського, здійснену ним у 1929 р. по берегах річки Жванчик на Кам'янецьчині.

Ключові слова: музеєзнавець, археолог, Кость Кржемінський, річка Жванчик, Кам'янецьчина, 1929 р.

В українській радянській історіографії ХХ ст. життєві шляхи і науково-дослідницька діяльність непересічного українського мистця, архітектора, реставратора, музеєзнавця та археолога Костя Кржемінського (*11.05.1893 – †28.10.1937), який залишив після себе значну кількість цінних художніх, краєзнавчих та археологічних матеріалів, майже не знайшли свого відображення. Його ім'я було вилучене з історії українського культурного процесу і приречене на забуття, як і його творча та наукова спадщина.

З надбанням Україною незалежності минули часи дискримінації вірних синів українського народу і Кость Кржемінський почав потрохи входити в наше національно-культурне життя. Його

життєві шляхи, творчу діяльність і мистецьку спадщину частково розкрили Л. Каменська (1993) [2], Т. Тимченко (2001) [8], Н. Геппенер (2003) [1], А. Трембіцький, Л. Іваневич (2014) [9], А. Трембіцький (2015) [10]. Коротеньке гасло про його життя і діяльність подано в «Енциклопедії українознавства-II» (1994) [4].

Кость Іполитович Кржемінський народився 11 травня (за іншими даними 17 серпня [2, с. 13]) 1893 р. у місті Одесі, в сім'ї капітана далекого плавання [14, арк. 7; 16, арк. 7-7зв.]. В 1912 р., будучи ще студентом, одружився із сільською вчителькою Олімпіадою Дяченко. В 1917 р. він блискуче закінчив одночасно факультети – живопису та архітектури Київського художнього училища і разом із сім'єю переїжджає до Умані, де «захопившись народною художньою творчістю, мандрував селами Уманщини – збирав експонати, робив замальовки, вишукував народні таланти» [2, с. 13]. Як палкий шанувальник народного мистецтва і добрий організатор, він створив у 1920 р. у селі Піковець керамічну майстерню, добився відкриття в Умані школи народного мистецтва ім. Т. Шевченка [14, арк. 34-35; 16, арк. 7-7зв.]. В Умані за його проектом збудовано комплекс Першої сільськогосподарської виставки, де використано народні мотиви в будівництві та оздобленні фасадів [2, с. 13].

У 1924 р. Кость Кржемінський зважаючи на сімейні обставини оселився в Кам'янці-Подільському і прийнявши запрошення Володимира Гагенмейстера, викладає в Художньо-промисловій школі імені Г. Сковороди. Тут, під впливом В. Гагенмейстера та Є. Сіцінського і за завданням наукового при УАН товариства, проводив велику краєзнавчу, етнографічну та археологічну роботу. Невід'ємною частиною його фахової підготовки були екскурсії з ґрунтового вивчення подільських народних промислів і ремесел, звичаїв та обрядів, визначних археологічних осередків краю. Він багато малював і фотографував, разом із учнями мандрував подільськими селами, вивчав місцеву народну творчість, виконував замальовки селянських садиб, будинків, їх інтер'єру, збирав зразки подільських вишивок, народного одягу, виробів народних промислів, археологічні та етнографічні матеріали, обробляв зібрані матеріали для потреб навчання, шкільного і міського музеїв. Дочка Лариса згадує, що одна з кімнат їхньої квартири була «своєрідним музеєм народного мистецтва: в шафах зберігалися колекції керамічних свистульок, писанок, пасок», скрізь «верети, доріжки, килими, український національний одяг». Зібрані ним матеріали стали основою літографічних мистецтвознавчих праць-альбомів Костя Іполитовича: «Пам'ятки єврейського мистецтва на Кам'яничині. Мацеві: єврейські надгробки» (1926), «Стінні розписи на Уманщині» (1927), «Хати села Ходоровець» (1927). Крім того, подвижницька співпраця В. Гагенмейстера та К. Кржемінського, призвела до видання спільної праці «Архітектура та стінні розписи синагоги м[істеч]ка Смотрич» (1929) [2, с. 13; 5]. Наприкінці 1930-х років вони обидва були репресовані та розстріляні [3].

У 1927 р. К. Кржемінського, як майстра живопису й реставратора [1, с. 117], запрошують художником-реставратором Реставраційної майстерні Всеукраїнського музейного містечка [8, с. 53; 14, арк. 34-35; 16, арк. 7-7зв.].

Впродовж 1927-1930 рр. К. Кржемінський виконує значну кількість робіт з розкриття та дублювань [8, с. 54], адже в обов'язки Реставраційної майстерні «входить наукова експертиза, обслідування, провадження семінарів, опрацювання методів наукової реставрації, а також розкриття видатних пам'яток малювання для уможливлення їх всебічного вивчення» [15]. У цьому Костю Іполитовичу допомагав великий знавець давньої архітектури, «автор вартісних публікацій», Є. Сіцінський [1, с. 117], з яким він був давно знайомий [7]. К. Кржемінський був відряджений в Академію історії матеріальної культури (Ленінград, 28.12.1928 – 29.01.1929) і в ЦДРМ (Москва), де вивчав методику мікрофотознімання руйнувань живопису [11, арк.15зв.]. З червня 1930 р. К. Кржемінський залишається єдиним реставратором станкового малярства Реставраційної майстерні [11, арк. 37], тому обсяги виконуваної роботи дуже скорочуються, вона зводиться головним чином до перевірки стану експонатів, їх інвентаризації та «охоронного заклеювання» [8, с. 55].

27 червня 1932 р. на території Києво-Печерської лаври була створена Всеукраїнська художньо-реставраційна репродукційна майстерня, що призвело до ліквідації Реставраційної майстерні та передачі її приладів і матеріалів до новоутвореної установи [13, арк. 56], з якою К. Кржемінський працював за трудовими угодами [12, арк. 25]. Ця «муляжна майстерня», що займалася репродукційними роботами, тобто робила гіпсові муляжі, копії (у фарбах і літографським способом), світлини. Зокрема, малярські

копії для пересувних антирелігійних виставок виготовляв К. Кржемінський [8, с. 57]. К. Кржемінський створив першу в Україні майстерню з реставрації станкового живопису, де «рятуював роботи знаменитих стародавніх митців» [2, с. 13]. Так, лише впродовж 1932 р. він відреставрував дияконські двері XVIII ст. з Успенського собору; три портрети родини Стороженків із збірки П. Потоцького; три українських портрети XVIII ст.; п'ять картин для Київської картинної галереї (нині – музей російського мистецтва) [14, арк. 38зв.]; портрет Андрія Боголюбського (XVIII ст.) [13, арк. 35-35зв.].

К. Кржемінський також займався науковою роботою, працював над темою «Попередні заходи для охорони пам'яток станкового малярства» [8, с. 59], вивчав вплив антисептиків на клеї, зокрема сулеми на крохмальний клей [9, с. 54], підготував до друку працю з реставрації станкового живопису [2, с. 13], залишив цінні рукописні конспекти з реставрації та мистецьких технік, бібліографію «про новітні методи дослідження й реставрації різних груп пам'яток – станкового й настінного малярства, скла, кераміки, документів і графіки» [8, с. 54]. На початку 1930-х рр. він читав лекції з музейної справи студентам III-V курсів Київського художнього інституту [11, арк. 31; 14, арк. 7; 16, арк. 7-7зв.], проводив практичні та теоретичні заняття з аспірантами з музейної справи та основ реставрації [11, арк. 31]. Займався оформлювальними роботами в артілі «Київський художник» [14, арк. 34-35; 16, арк. 201].

У середині 1930-х рр. почалось цькування владою української інтелігенції, дедалі масштабнішими й жорстокішими стають репресії проти діячів української культури. У листопаді 1933 р. К. Кржемінського «під час чистки апарату Музейного городка» звільнили [16, арк. 13] та оголосили «ворогом народу», а документи щодо його професійної діяльності, – знищили [8, с. 59]. В 1934 р. його звинуватили в тому, що він як «дворянин, класово ворожа людина. Під час перебування в Умані переховував ватажка бандитів Дерещука» [2, с. 13]. Після звільнення в 1933 р. з роботи він не зломився від переслідувань, а «підготував до друку працю про ліпні орнаменти фасадів житла, з численними ілюстраціями». Ще певний «час викладав у художньому інституті й очолював літографічну майстерню». Він цілком поринув у живопис, за «контрактацією зі спілкою художників багато їздив – від Степу до Полісся, привозив краєвиди різних куточків України з великою кількістю етюдів до них». Малював він і портрети, вишукуючи цікаву натуру. Дуже плідно із захопленням готувався до першої своєї персональної виставки, відкриття якої передбачалось ближче до Жовтневих свят у музеї українського мистецтва. Але його плани перекреслила «гуманна влада», яка розпочала «тотальні арешти української еліти». 10 жовтня 1937 р. він зранку відвіз усі роботи в музей українського мистецтва. «А біля дому на нього вже чекали...». Йому інкримінували український націоналізм і шпигунство на користь Польщі та засудили на десять років таборів без права листування. Його розстріляли 28 жовтня 1937 р. в підвалі колишнього Жовтневого палацу. 5 листопада «чорний ворон» забрав його дружину Олімпіаду Дяченко, якій інкримінували зв'язок із ворогом народу, за що вона отримала п'ять років заслання до Казахстану, де й померла в 1942 р. К. Кржемінського та його дружину реабілітували лише в 1976 р. «Дуже прикро, – пише його дочка Лариса, – що всі мої розшуки батькової спадщини, особливо живопису, марні. Його архів, усі художні роботи», зникли безслідно [2, с. 14].

Таким чином, К. Кржемінський досить знаний як художник, реставратор та архітектор, але майже не знаний як археолог. Хоча він разом із відомими українськими археологами М. Рудинським, Є. Сіцінським, В. Гагенмейстером та іншими зробив значний внесок у вивчення однієї з найрозвиненішої і життєво стійкої, трипільської спільноти Західного Поділля, так званої жванецької культури, значна кількість пам'яток якої зосереджена в районі сіл Оселівка, Жванець, Більче-Золоте на Середньому Дністрі, Гремяч на річці Ушиці та Хорів в басейні річки Горині. В Науковому архіві Інституту археології НАН України у Фонді ВУАК зберігається його звіт про археологічну рекогносцировку «Річкою Жванчик на Кам'яничині», яку він здійснив у період з 30 вересня по 5 жовтня 1929 р. У справі є лист про надсилання ним до Управління науки Відкритого листа № 282 від 16.05.1929 р., № ар/17 та звіту про археологічну рекогносцировку [6, арк. 2], а також лист Вченого секретаря УОПК про надсилання до УАКу звіту Костя Кржемінського про археологічну рекогносцировку на 4 арк. за виданим Відкритим листом № 282 [6, арк. 1].

У своєму звіті про археологічну рекогносцировку річкою Жванчик на Кам'яничині

К. Кржемінський пише, що основною метою «обсліду сточища річки Жванчик» було доповнити розшуки Є. Сіцінського за 1926 р., які він описав у праці «Нариси в історії Поділля. Ч. I» (Вінниця, 1927). Дослідник зауважує, що обмеженість часу і «раптова зміна погоди, різке похолодання з дощами, стали на перешкоді до викінчення завдання», як це було «накреслено» щодо «детального обслідування». Проте, він все ж у період з 30 вересня по 5 жовтня 1929 р. обстежив такі села: Бережанка, Демківці, Драганівка, Закупна, Івахнівці, Кормильче, Кочубієв, Кугаївці, Кутківці, Почапінці, Свіршківці, Теремківці, Чемерівці, Юрківці, [6, арк. 3].

Зокрема, дослідник пише, що при в'їзді до села Кутківці на правому березі річки на високій горі під назвою «Замчисько» чи «Замок», на «плато зі слідами фундаменту колишніх будівель», селянин Павло Кушнір на глибині біля 1 м «знайшов камінну чорного кольору, шліфовану сокіру», а дослідник особисто знайшов «кілька уламків колишньої кераміки». На відстані 2,5 км від «Замчиська», «на полях поміж ярмом та дорогою, на поверхні землі знайдено малий шматок біло-кремінної шліфованої сокирки; шматків черепків якби білогрудівської кераміки та трипільської», а також «римської, сивого кольору, черепки точені на крузі» [6, арк.3].

У с. Закупне на городі Івана Панасюка на правому березі річки дослідником «на глибині 2-х штиків видобуто шматки черепків сивого кольору, точені на крузі», можливо римської кераміки [6, арк. 3].

У с. Івахнівці на лівому березі річки у фільварку Пильний, обабіч ярка, К. Кржемінський зібрав на поверхні «поторощені плугом шматки черепків цегляного кольору, трипільського типу кераміки, дрібні черепки відтинків сивого кольору, точені на крузі, не шліфовані, та шліфований типу» римської кераміки [6, арк.3], а також «шматок жорна та шматочки печини з досить добре спресованої глини» [6, арк. 4].

У с. Свіршківці на лівому березі річки у куті «Повтораки» поміж «Патичком» і Товтрами на поверхні землі на полях Йосипа Бідонька та Василя Бортняка ним було «знайдено шматки черепків цегляного кольору зі слідами розпису поліхромного», серед них фрагменти «біноклеподібного посуду: шматок печини з шаром обмазки біло-жовтої глини та червоно-цегляній». На лівому березі р. Жванчик на полях «Десятини /куповані/» трапилися «дрібні шматки черепків цеглястого кольору, перемиті дощем так і шматочки печини». На полі Черніговського дослідником було «закладено кесон площиною 1 кв. арш.», в якому на глибині 2-го штиха «здобуто черепки з наліпленою нижче вінця смугою-оздобою. Глина черепка з домішкою зерен кварцевого піску, у випалі коричнево-сіро цеглястого кольору». З восьми частин черепків виклеєний фрагмент посуду типу білогрудівського. Крім того, «траплялись кістки не оброблені, шматок фарби чи недопаленої глини та шматочки вугілля». У своєму звіті К. Кржемінський також відзначає, що вчитель трудшколи села А. Чернописький надіслав йому «мініатюрного кухлика типу білогрудівської кераміки». Черепок сіро-чорного кольору, вінця широкі, майже нарівні з вичеревком, який «від денця наблизно на 1/3 височини кухлика». Висота посудинки 0,075 м, діаметр денця 0,056, тобто майже нарівні із шийкою. Вушко масивне, підноситься над вінцем на 0,025 м, висота цілої посудинки – 0,1 м. «Видобуто цього кухлика під час копання льоху на садибі Василя Головка на глибині біля 1 м» [6, арк. 4].

На окраїні с. Юрківці на лівому березі річки, на садибах в напрямку містечка Чемерівці [6, арк.4] «на поверхні землі подибуються черепки та печина типу трипільської культури». Зокрема, на садибі Петра Улановського дослідником «зібрано черепки зі слідами монохромного розпису, два грузки та шматки печини з одбитками деревини». В середині городу К. Кржемінським було «закладено кесон площиною 1 кв. арш.», в якому на глибині 2-го штика знайдено 24 черепки, що «утворювали частину розчавленої посудини, вінцем униз». Черепки були «цегляного кольору з досконало виготовленої глини», тонкі, доброго випалу». Ззовні вони мали сліди «офарбовки червоно-рудю фарбою та орнаменту коричнево-чорного тону». Крім того, знайдено «черепки та дрібні шматки печини» [6, арк. 5].

В урочищі за гуральнею поблизу с. Чемерівці на правому березі річки, «подибуються на поверхні черепки типу трипільської кераміки та шматки печини». Тут Кость Кржемінський зібрав «черепки – з розписом монохромним та поліхромним» [6, арк. 5].

У с. Почапінці на правому березі річки в урочищі «Ганчариха» на полях, край річки Хропотова, дослідником було зібрано черепки посуду типу «римської культури, відтинків жовтого та жовто-сірого

кольорів. Один глянцево-чорний, частини досконало поліровані, інші шоршаві з домішками зерен піску». Серед них «уламки верхньої частини посуду та інших частин посуду, вушка, ручки», а також «дрібні шматочки жорна». В куті «Бурта» на другому березі річки Хропотова на городах зібрано сірі «черепки неолітичної» – «римської кераміки» та «шматок точила». В куті «Беркове» у «вилах» (балці) на південному схилі на полях, понад берегом річки Жванчик зібрано грубі черепки, неолітичної кераміки, «один з них уламок вінця з гребінчатим (ритмічне втиснення) орнаментом, черепки відтінків сірого та жовто-сірого кольорів» «римської кераміки, з верхньої частини посудин; інших частин посуду та денця, з них малий черепок оздоблений втиснутим орнаментом», шматок жорна. У куті «Долишня гребля» селянин Іван Григораши знайшов «поміж камінів греблі люльку з виображенням голови чоловіка з вусами у чалмі» [6, арк. 5].

У куті «За водою» с. Драганівка, на полях понад правим берегом річки, дослідником було зібрано черепки «неолітичної кераміки» і «римської кераміки різних відтінків, від темно-сірого до рожевого; різного складу глини, так добре відмученої як і зі значною домішкою зерен кварцевого піску. Черепки верхньої частини посудин, тонко точені, інших частин посуду. Черепок орнаментований ритованим орнаментом, що подібний до гилочки, шматок вушка та ручки посуду; денця різних посудин, переважно грубого складу глини». У куті «Кут» у напрямку до с. Коромильче на городах понад берегом річки дослідник зібрав «черепки типу Білогрудівської кераміки, сіро-цеглястого кольору», один із них «оздоблено наліпленою смугою ритмічно притиснутою», та «римської кераміки, відтінків сірого кольору», шматок точила, уламок жорна [6, арк.5-6].

У с. Коромильче при в'їзді до урочища «за Гуральнею» на полях вздовж лівого берега річки було зібрано черепки римської кераміки «відтінків сірого кольору досконало обробленої глини» [6, арк. 6].

У 2 км від с. Кочубіїв у напрямку до с. Рудої на лівому березі річки в балці «Біла криниця», «на полях зібрано черепки відтінків сірого кольору» римської кераміки, більшість яких «грубого складу глини, з домішкою кварцевого піску та шматок печини» [6, арк. 6].

Крім того, дослідник зауважує, що археологічних артефактів під час проведення ним археологічної рекогносцировки в селах Демківці, Свіршківці, Теремківці [6, арк. 4], Бережанка та Кугаївці [6, арк. 5], знайдено не було.

Маємо надію, що матеріали, зібрані Костем Кржемінським під час археологічної рекогносцировки по берегах річки Жванчик на Кам'янецьчині, будуть використовуватися сучасними науковцями, археологами, істориками і краєзнавцями в своїх дослідженнях.

Список використаних джерел та літератури

1. Геппенер Н. Всеукраїнське музейне містечко / Надія Геппенер // Пам'ятки України: історія та культура (Київ). – 2003. – № 1-2. – С. 113-145.
2. Каменська Л. «Дворянин, чужа, класово ворожа людина...» Хто він, Кость Кржемінський, насправді? / Лариса Каменська // Україна (Київ). – 1993. – № 18. – С. 13-14.
3. Котляр Е. Еврейские музеи и коллекции первой трети XX века: судьба и следы художественного наследия (Львов-Санкт-Петербург-Одесса-Киев) / Евгений Котляр [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.migdal.org.ua/migdal/events/science-confs/6/17448/>
4. Кржемінський Кость // Енциклопедія українознавства-ІІ. – Львів: НТШ, 1994. – Т. 3. – С. 1170.
5. Кржемінський К. Пам'ятки єврейського мистецтва на Кам'янецьчині. Мацеви: єврейські надгробки / К. Кржемінський. – Кам'янець-Подільський: Видання Кам'янецької художньо-промислової профшколи ім. Сковороди, 1926; Кржемінський К. Архітектура та стінні розписи синагоги м[істеч]ка Смотрич / К. Кржемінський, В Гагенмейстер. – Кам'янець-Подільський: Видання Кам'янецької художньо-промислової профшколи ім. Сковороди, 1929.
6. Кржемінський К. Річкою Жванчик на Кам'янецьчині. Археологічна рекогносцировка. 1929 рік. Малюнок. Укр. мов. 1-6 арк. 21x29,5. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд ВУАК. № 327/17, 6 арк.
7. Лист Костя Кржемінського до Є. Й. Сіцінського від 21 листопада 1928 р. Родинний архів А. М Трембіцького. Оригінал. – 1 арк.

-
8. Тимченко Т. Київська школа реставрації станкового малярства (1920-1930 рр.) / Тетяна Тимченко // Пам'ятки України: історія та культура (Київ). – 2001. – № 4. – С. 48-63, додатки С. 64-71.
 9. Трембіцький А. М. Археологічна рекогносцировка художника, архітектора, реставратора, музеєзнавця та археолога Костя Кржемінського «Річкою Жванчик на Кам'янецьчині» / А. М. Трембіцький, Л. А. Іваневич // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 3'2014 / За ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 138-156.
 10. Трембіцький А. М. Археологічні дослідження Костя Кржемінського на Кам'янецьчині / А. М. Трембіцький // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. – Вип. 3. – С. 173-189.
 11. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166 Міністерство освіти України, 1917-2000, оп. 11, спр. 522, арк.7-37.
 12. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 11, спр. 526, арк. 5-25.
 13. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 11, спр. 527, арк. 16-56.
 14. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 11, спр. 528, арк. 1-51.
 15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263 Колекція позасудових справ реабілітованих, 1918-1950, оп. 6, спр. 6132, арк. 236зв.
 16. ЦДАГО України. – Ф. 263, оп. 1, спр. 58152, арк. 7-201.